

Percepcija roditeljske podrške u karijernom razvoju učenika sa intelektualnom ometenošću

Biljana Z. Milanović Dobrota*, Tatjana S. Mentus Kandić**, Nataša S. Buha***

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Uvod: Roditelji predstavljaju primarni izvor savetovanja, informisanja i posredovanja u karijernom razvoju dece. Kod osoba sa intelektualnom ometenošću tokom svih faza karijernog razvoja neophodna je roditeljska podrška, a posebno je važna u periodu profesionalnog osposobljavanja za rad. *Cilj:* Osnovni cilj rada je utvrditi kako učenici sa intelektualnom ometenošću percipiraju podršku roditelja tokom obrazovanja za izabrano zanimanje, sa posebnim osvrtom na neke faktore porodičnog i školskog okruženja. *Metod:* Uzorkom je obuhvaćeno 155 ispitanika sa lakom intelektualnom ometenošću koji se profesionalno osposobljavaju za rad u školama za učenike sa smetnjama u razvoju. U istraživanju je primenjena Skala roditeljske podrške u razvoju karijere (The Career-Related Parental Support Scale) koja procenjuje percepciju adolescenata o podršci roditelja, kroz oblasti instrumentalne pomoći, emocionalne podrške, verbalnog ohrabrivanja i modeliranja u vezi sa karijerom. *Rezultati:* Na uzorku u celini ispitanici percipiraju najveću podršku roditelja u domenu verbalnog ohrabrivanja, a najmanju u modelovanju u vezi sa karijerom. Veću podršku svojih roditelja u karijernom razvoju uočavaju oni koji žive u porodičnom okruženju sa oba roditelja, kao i oni čiji su roditelji obrazovaniji, zatim učenici starijih razreda i oni koji postižu odličan uspeh, dok razlike u odnosu na pol ispitanika nisu pronađene. *Zaključak:* Analizom dobijenih rezultata ukazano je na određene nedostatke u oblasti karijernog vođenja i savetovanja učenika sa intelektualnom ometenošću. Dobijeni nalazi upućuju na potrebu unapređivanja saradnje sa porodicama učenika na tom polju i njihovo osnaživanje u vezi sa načinima na koji mogu doprineti karijernom uspehu dece. Takođe, istaknuta je neophodnost proširivanja saznanja iz oblasti karijernog razvoja za dublje razumevanje ključnih problema u ovoj oblasti.

Ključne reči: roditelji, podrška, karijerni razvoj, učenici sa intelektualnom ometenošću

Korespondencija: Biljana Z. Milanović Dobrota, biljanamilanovicdobrota@gmail.com,
biljana.m.dobrota@fasper.bg.ac.rs

* <https://orcid.org/0000-0001-6855-4104>

** <https://orcid.org/0000-0002-0853-3405>

*** <https://orcid.org/0000-0002-8568-6309>

Uvod

Porodica pruža jedinstveni set odnosa koji oblikuju socijalni kontekst kroz koji konstruišemo svoje živote, uključujući i posao (Niedbalski, 2020). Deca najpre upoznaju svet rada posmatrajući svoje roditelje koji im služe kao uzori i preko posrednog učenja od njih dobijaju informacije o radu i poslovima. Upravo ta rana, posredna iskustva o poslovima čine ih prvobitnim izvorom uticaja porodice na karijerni razvoj (Liu & McMahon, 2016). „Pošto su u svakodnevnom kontaktu sa svojom decom, roditelji imaju priliku da posmatraju njihov razvoj i mogu da razgovaraju sa njima o napredovanju u obrazovanju i karijeri, dok su istovremeno i polazna tačka od koje deca traže savete i smernice za karijeru” (Rogers et al., 2018, str. 36). Stoga i ne čudi da skoro sve teorije o karijernom razvoju, bilo tradicionalne ili savremene, prepoznaju doprinos roditelja razvoju karijere njihove dece (Lent et al., 1994; Fouad et al., 2010; Ryan & Deci, 2017; Parola et al., 2022; Watson et al., 2015). Autori ovih teorija saglasni su da roditeljska podrška predstavlja ključni izvor smernica u karijernom razvoju, jer je uglavnom povezana sa podsticanjem znanja, bilo da je u pitanju traženje informacija, učestvovanje u donošenju odluka o karijernim izborima, sticanje radnog iskustva, ili davanje saveta u vezi sa poslom. Dakle, porodica se može shvatiti kao značajan izvor neformalnog učenja (Patton et al., 2014), odnosno primarni izvor savetovanja, informisanja i posredovanja u karijernom razvoju dece (Ginevra et al., 2015; Hlad'o & Ježek, 2018). U kontekstu karijernog razvoja, na osnovama Bandurine teorije samoeфикаsnosti (Bandura, 1977), konkretno, na osnovu četiri izvora koji utiču na razvoj samoeфикаsnosti svake osobe (lično iskustvo, modelovanje po uzoru, verbalna persuazija i psihofiziološko stanje) koncipiran je konceptualni okvir roditeljske podrške u vezi sa karijerom (eng. *Career-related parental support*, Turner et al., 2003). On označava percepciju adolescenata o podršci koju im roditelji pružaju tokom svih faza karijernog razvoja u vidu instrumentalne pomoći, emocionalne podrške, verbalnog ohrabrivanja i modeliranja u vezi sa karijerom (Turner et al., 2003).

Aktivna priprema za buduću karijeru odvija se tokom adolescentskog perioda i predstavlja jedan od centralnih razvojnih zadataka (Dietrich & Salmela-Aro, 2013; Rogers et al., 2018) u kojoj roditelji imaju glavnu ulogu (Kim et al., 2010; Nota & Ginevra, 2014; Whiston & Keller, 2008). Kod učenika tipičnog razvoja podrška roditelja smanjuje se tokom vremena, što se može, između ostalog, objasniti formiranjem identiteta i razvojem osećaja nezavisnosti kako osoba postaje zrelija, dok je situacija u porodicama sa decom sa intelektualnom ometenošću (IO) po svojoj prirodi specifična i roditelji nisu u prilici da opserviraju njihovo napredovanje i transformacije koje vode potpunoj samostalnosti (Niedbalski, 2020). Iz tih razloga se očekuje da im pružaju podršku tokom čitavog života u mnogim oblastima, pa tako i u oblasti karijere (Ginevra et al., 2015; McMahon et al., 2020). Učenici sa IO

i njihovi roditelji suočeni su sa mnogo većim ličnim i sredinskim izazovima tokom školovanja. To se posebno uočava prilikom upisa u srednje škole, jer odabir buduće karijere za osobe sa IO zavisi od velikog broja faktora, počev od individualnih karakteristika, sposobnosti i sklonosti samih učenika, preko okruženja u kome rastu i razvijaju se, kao i od obrazovnog sistema i dostupnosti različitih sistema podrške u zajednici (Milanović-Dobrota i Radić-Šestić, 2017). Ipak, uticaj roditelja na razvoj karijere dece sa IO je neosporan, jer su za razliku od ostalih kontekstualnih varijabli oni jedina konstanta u svim karijernim procesima, od rođenja deteta do odraslog doba.

Dokora je u literaturi dominirao diskurs u kojem se pojam karijere razmatrao u elitističkoj konotaciji, usled čega je u različitim teorijama razvoja malo pažnje posvećeno razvojnim smetnjama ili se nisu ni opisivale u teorijama karijernog razvoja (Athanasou, 2015). Suprotno teorijama, ranije istraživačke studije naglašavale su važnost uključivanja roditelja dece sa ometenošću kao osnovnog mehanizma u pripremi njihove karijere i donošenju odluka u karijeri (Ankeny et al., 2009; Berkell, 1987; Morningstar et al., 1996; Timmons et al., 2011). Vremenom su istraživači sve više naglašavali ulogu članova porodice u pomaganju osobama sa IO u facilitaciji formiranja aspiracija, pružanju saveta vezanih za karijeru i obezbeđivanju praktične i moralne podrške (Timmons et al., 2011). Zaključeno je da je podrška porodice značajna tokom svih karijernih tranzicija, posebno tokom srednjoškolskog perioda kada se pripremaju za prelazak iz školske u radnu sredinu. Takođe, utvrđeno je i da uspeh u zapošljavanju zavisi upravo od roditeljske podrške (Petner-Arrey et al., 2016; Sigstad & Garrels, 2022), budući da u odnosu na ostale tipove ometenosti, osobe sa IO imaju najlošije tranzicione ishode i najmanju stopu zapošljavanja (Kaya, 2018; Manzanera-Román & Valera, 2019; Mazzotti et al., 2021).

U Srbiji ne postoji precizno formalno rešenje koje se odnosi na pružanje tranzicionih usluga učenicima sa smetnjama u razvoju koje bi im olakšale prelazak iz osnovne u srednju školu, već u Pravilniku o bližim uputstvima o utvrđivanju prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje (*Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 74/18, 2018) izrada plana tranzicije *može* biti sadržana u okviru individualnog obrazovnog plana. Međutim, sem šturog obrasca u kome bi se unele tranzicione aktivnosti, ne postoje dodatna uputstva i smernice za realizaciju. Takođe, aktuelni Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju (*Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 129/21, 2021) ne ide u prilog ovim učenicima, jer se u njemu tranziciono planiranje uopšte ne pominje, iako su izazovi nakon srednje škole mnogo kompleksniji, posebno u oblasti zapošljavanja. Najveći problem u vezi sa zapošljavanjem prividno je rešen unošenjem člana zakona koji se odnosi na mogućnost karijernog vođenja i savetovanja (Član 15), ali bez bližih smernica za razvijanje ovih usluga. Posebni članovi i uputstva namenjeni srednjoškolcima sa smetnjama u razvoju, a u vezi sa karijernim razvojem,

ne postoje. Usled toga ne čudi što se ovi mladi ljudi, a posebno oni sa IO, dominantno obrazuju u školama za učenike sa smetnjama u razvoju. Naime, u tim školama odeljenja su sa malim brojem učenika (šest do 12), odgovarajućim stručnim kadrom i organizacijom nastave čiji je fokus na stručnoj obuci, koja obuhvata savladavanje programskih sadržaja stručnih predmeta sa velikim brojem časova praktične nastave (Milanović-Dobrota i Radić-Šestić, 2017). Iako stiču adekvatne radne veštine i iskustvo u izabranom zanimanju, još uvek predstavljaju populaciju sa najmanjom stopom zaposlenosti u odnosu na ostale tipove ometenosti (Radić-Šestić i Milanović-Dobrota, 2016). Imajući u vidu nedostatak koordinirane saradnje sistema obrazovanja i tržišta rada, kao i organizovano, formalno tranziciono planiranje tokom srednjoškolskog perioda, porodica predstavlja sigurni, a ponekad i jedini resurs na koji se ovi učenici oslanjaju kako bi lakše prešli iz školske u radnu sredinu.

Nažalost, u literaturi je primetno da su istraživanja uglavnom fokusirana na generalnu podršku akademskom razvoju učenika, i to uglavnom od nastavnika (Chong et al., 2018; Datu & Yang, 2019; Kingsbury et al., 2020; Samuel & Burger, 2020, sve prema Wong et al., 2022). Doprinos roditelja u karijernom razvoju relativno je nedovoljno proučen kod učenika tipičnog razvoja (Gagnon et al., 2019), dok su radovi o podršci roditelja dece sa IO sporadična. S obzirom na nedostatak informacija o podršci roditelja dece sa IO tokom karijernog razvoja, osnovni cilj rada je da utvrdimo kako učenici sa IO percipiraju roditeljsku podršku tokom obrazovanja za izabrano zanimanje, sa posebnim osvrtom na neke faktore porodičnog i školskog okruženja.

Metode

Uzorak

Uzorak studije uključuje 155 ispitanika sa lakom intelektualnom ometenošću (LIO), 81 (52.3%) muškog i 74 (47.7%) ženskog pola, starosti od 15 do 20 godina ($M = 17.31$; $SD = 1.49$). Ispitanici pohađaju prvi, drugi i treći razred u srednjim školama za učenike sa smetnjama u razvoju, u Beogradu ($N=35$), Novom Sadu ($N=51$), Vršcu ($N=26$), Pirotu ($N=23$) i Mladenovcu ($N=17$). Učenici se profesionalno osposobljavaju za rad za zanimanja u području rada lične usluge (frizer), poljoprivrede, proizvodnje i prerade hrane (pekar, kuvar i cvečar), mašinstva i obrade metala (bravar, limar, elektrozavarivač), tekstilstva i kožarstva (krojač) i hemije, nemetala i grafičarstva (autolakirer). Ispitanici imaju različit opšti uspeh ($\chi^2 = 81.98$, $df = 3$, $p \leq .001$) i ocene na praktičnoj nastavi ($\chi^2 = 48.86$, $df = 2$, $p \leq .001$), koje su preuzete iz školske dokumentacije na kraju prvog polugodišta (detaljnije u Tabeli 1). Učenici muškog i ženskog pola su relativno ravnomerno zastupljeni u svim razredima ($\chi^2 = 2.22$, $df = 2$, $p = .330$) i srednjim školama ($\chi^2 = 5.87$, $df = 4$, $p = .209$). Međusobno se ne razlikuju prema opštem uspehu ($\chi^2 = 0.89$, $df = 3$, $p = .827$), kao ni u oceni na praktičnoj nastavi ($\chi^2 = 0.96$, $df = 2$, $p = .618$).

Tabela 1
Struktura uzorka

	Varijable	N	%
Pol	Muški	81	52.3
	Ženski	74	47.7
Razred	Prvi	69	44.5
	Drugi	51	32.9
	Treći	35	22.6
	Dovoljan	2	1.3
Opšti uspeh	Dobar	23	14.8
	Vr. dobar	75	48.4
	Odličan	55	35.5
Uspeh na praktičnoj nastavi	Dobar	17	11
	Vr. dobar	50	32.3
	Odličan	88	56.8
Porodično okruženje	Potpuna porodica	110	71
	Jednoroditeljska	22	14.2
	Hranitelji	23	14.8
	Bez škole	26	16.8
Obrazovanje majke	Osnovna škola	40	25.8
	Srednja škola	76	49.0
	Viša škola / fakultet	13	8.4
	Bez škole	10	6.5
Obrazovanje oca	Osnovna škola	41	26.5
	Srednja škola	92	59.4
	Viša škola / fakultet	12	7.7

Kriterijum za odabir ispitanika sa LIO je dijagnoza LIO (IQ 50–69) koja je postavljena na osnovu formalne procene intelektualnog funkcionisanja pre upisa u osnovnu školu i ponovo je vršena pre upisa u srednju školu. Sem toga, dodatni kriterijum za uključivanje u istraživanje je odsustvo bilo kakvog komorbidnog stanja koje bi značajno uticalo na rezultate i nemogućnost razumevanja i odgovaranja na pitanja na skali Likertovog tipa. Prvobitni uzorak je činio veći broj ispitanika, ali su isključeni oni učenici kod kojih jedan roditelj nije prisutan u životu učenika iz određenog razloga (smrt, služenje zatvorske kazne, nepostojanje kontakta iz različitog razloga). Ispitanici su podeljeni i u odnosu na obrazovnu strukturu roditelja, koja je različita, kako za majke ($\chi^2 = 57.15$, $df = 3$, $p \leq .001$), tako i za očeve ($\chi^2 = 113.10$, $df = 3$, $p \leq .001$), pri čemu je najveći broj roditelja sa završenim srednjim obrazovanjem. Proverom ujednačenosti uzorka, utvrđeno je da se dečaci i devojčice statistički značajno ne razlikuju prema porodičnom statusu ($\chi^2 = 1.10$, $df = 2$, $p = .577$) i obrazovanju majke ($\chi^2 = 6.23$, $df = 3$, $p = .101$), dok se obrazovni status očeva statistički značajno razlikuje između dečaka i devojčica ($\chi^2 = 9.22$, $df = 3$, $p = .027$), utoliko što među očevima dečaka ima znatno više onih koji imaju više/visoko obrazovanje.

Instrument

U istraživanju je primenjena Skala roditeljske podrške u razvoju karijere (*The Career-Related Parental Support Scale*, Turner et al., 2003) koja kroz 27 ajtema procenjuje percepciju adolescenata o podršci roditelja tokom njihovog obrazovanja i profesionalnog razvoja. Skala sadrži četiri glavna područja roditeljske podrške. To su: 1) Instrumentalna podrška [IP], koja se tumači kao „opipljiva” podrška roditelja (primer ajtema: Roditelji me uče stvarima koje ću jednog dana moći da koristim na svom poslu), 2) Modelovanje u vezi sa karijerom ili Karijerno modelovanje [KM], koje referiše na pružanje roditeljskog iskustva u vezi sa karijerom, tj. njihove primere relevantnih ponašanja i stavova u vezi sa poslom koji obavljaju (primer: Roditelji mi pričaju o stvarima koje im se dešavaju na poslu), 3) Verbalno ohrabrivanje [VO], koje predstavlja roditeljsko usmeno podsticanje dece, uz korišćenje različitih pozitivnih komentara i pohvala u vezi sa obrazovanjem i karijernim razvojem (primer: Roditelji mi govore da su ponosni na mene kada mi dobro ide u školi) i 4) Emocionalna podrška [EP], koja se odnosi na pomoć roditelja koju pružaju svojoj deci kada se suočavaju sa različitim preprekama i iskušenjima tokom karijernog razvoja (primer: Kada sam zabrinut za svoju buduću karijeru, roditelji razgovaraju sa mnom o tome). Subskala VO sadrži šest ajtema, a ostale po sedam. Odgovori su rangirani na petostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 – uopšte se ne slažem, do 5 – u potpunosti se slažem), tako da niže vrednosti označavaju osećaj manje roditeljske podrške, a više vrednosti ukazuju na veću percipiranu podršku roditelja u vezi sa karijerom. Nakon sprovedenog istraživanja interna konzistentnost (*Cronbach's α*) za skalu u celini je .80, za IP iznosi .70, za KM .86., za VO .78 i za EP .78. Svaka od subskala ima visoku vrednost korelacije sa ukupnim rezultatom dobijenim na primenjenoj skali: IP ($r = .76, p < .001$), KM ($r = .79, p < .001$), VO ($r = .75, p < .001$) i EP ($r = .81, p < .001$).

Procedura istraživanja

Istraživanje je realizovano u periodu od decembra 2019. do marta 2020. godine, nakon odobrenja Etičke komisije Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (br. 213/2). Prema prvobitnom planu ono je trebalo da traje do juna 2020. godine, ali je zbog pandemije kovida 19 prekinuto. Najpre su kontaktirani direktori škola kojima je predočena svrha istraživanja, a nakon dobijanja saglasnosti, oni su zamolili svoje stručne saradnike iz psihološko-pedagoške službe da naprave spisak učenika sa LIO i upoznaju roditelje sa planom istraživanja. Istraživanje je sprovedeno sa učenicima od čijih je roditelja ili staratelja dobijena saglasnost, a koji su dobrovoljno pristali da učestvuju u istraživanju. Instrument je pratilo propratno pismo koje garantuje da će učesnici ostati anonimni, a podaci korišćeni isključivo u naučne svrhe. U dogovorenim terminima i poznatim prostorijama škole obavljeno je individualno prikupljanje podataka od autora rada i grupe studenata master akademskih studija studijskog programa Specijalna edukacija i rehabilitacija osoba sa teškoćama u mentalnom razvoju. Pošto je Skala relativno jednostavna za razumevanje, istraživači su samo po potrebi pojedinih ispitanika davali dodatna objašnjenja. Vreme ispitivanja kretalo se od 12 do 20 minuta po ispitaniku.

Obrada podataka

Analiza i obrada podataka vršena je u verziji 21.0 programa SPSS (Statistical Package for the Social Sciences Inc, Čikago, Illinois, SAD). Korišćenjem deskriptivnih statističkih mera (minimalna i maksimalna vrednost, aritmetička sredina, standardna devijacija) izvršen je opis varijabli, a za utvrđivanje prisustva statistički značajnih razlika u opisu uzorka primenjen je hi-kvadrat test. Merenje pouzdanosti skale i subskala izvršeno je primenom Kronbahove alfe (*Cronbach's α*). Za utvrđivanje povezanosti korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije, dok je za testiranje razlika između grupa primenjen t-test i jednofaktorska analiza varijanse uz upotrebu Šefeovog testa (*Scheffé post hoc test*).

Rezultati istraživanja

Teorijski raspon zbirnih rezultata na Skali roditeljske podrške u razvoju karijere je od 27 do 135 poena, dok se u našem istraživanju dobijeni skorovi na celom uzorku kreću od 37 do 132 ($AS = 102.07$, $SD = 20.23$). Posmatrajući uzorak u celini, rezultati prosečnih vrednosti unutar subskala iznose 3.84 ± 0.77 za IP, 3.12 ± 1.36 za KM, 4.51 ± 0.60 za VO i 3.78 ± 0.99 za subskalu EP.

Najpre je izvršena analiza u odnosu na pol ispitanika i dobijeni rezultati ne prikazuju postojanje statistički značajne razlike, kako na skali u celini ($t(153) = 1.65$; $p = .100$), tako ni na subskalama ([IP] ($t = 0.28$; $p = .780$); [KM] ($t = 1.63$; $p = .105$); [VO] ($t = 1.10$; $p = .272$); [EP] ($t = 1.09$; $p = .276$)).

Tabela 2

Razlike ispitanika u odnosu na tip porodičnog okruženja

		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i> (2,152)	<i>p</i>
Instrumentalna podrška	potpuna porodica ^a	3.98	0.66		
	jednoroditeljska ^b	3.68	0.82	8.21	.000
	hraniteljska ^c	3.32	0.99		
Karijerno modelovanje	potpuna porodica ^a	3.41	1.20		
	jednoroditeljska ^b	3.02	1.62	16.03	.000
	hraniteljska ^c	1.80	1.02		
Verbalno ohrabrivanje	potpuna porodica ^a	4.62	0.47		
	jednoroditeljska ^b	4.33	0.72	7.06	.001
	hraniteljska ^c	4.16	0.87		
Emocionalna podrška	potpuna porodica ^a	3.93	0.91		
	jednoroditeljska ^b	3.64	1.04	6.11	.003
	hraniteljska ^c	3.18	1.08		

Napomena: Posthock (Scheffé test) – statistički značajne razlike na nivou $p \leq .05$: IP ($p_{a-c} = .001$); KM ($p_{a-c} = .000$; $p_{b-c} = .005$); VO ($p_{a-c} = .003$); EP ($p_{a-c} = .004$)

Dobijeni rezultati su potom analizirani u odnosu na porodično okruženje ispitanika. Na sumarnim rezultatima primenjenog instrumenta aritmetička sredina za učenike koji žive sa oba roditelja iznosi 106.37 ± 17.76 , za ispitanike koji žive sa jednim roditeljem 99.73 ± 17.97 , dok je najmanja za one koji žive u hraniteljskim porodicama 83.70 ± 23.26 ($F(2,152) = 14.21, p = .000$). U Tabeli 2 prikazane su razlike u svim subskalama na kojima se uočavaju značajne statističke razlike unutar grupa. Naknadnom primenom Šefeovog testa utvrđeno je postojanje značajne razlike u svim subskalama između ispitanika koji žive sa oba roditelja i hraniteljskim porodicama.

Nadalje su analizirane razlike u odnosu na obrazovni nivo oba roditelja. U zbirnom rezultatu evidentirane su razlike unutar obrazovnog nivoa majki ($F(3.151) = 3.75, p = .012$) i očeva ispitanika ($F(3.151) = 4.05; p = .008$), tako da vrednosti percipirane podrške prikazuju rast sa višim stepenom završenog obrazovanja roditelja. Međutim, detaljnija analiza na nivou subskala nije utvrdila značajne statističke razlike za subskalu IP, ni u odnosu na obrazovni nivo majki ($F(3.151) = 0.97, p = .409$), ni očeva ($F(3.151) = 1.43, p = .236$). Razlike ne postoje ni za subskalu VO (majke: $F(3.151) = 1.20, p = .310$; očevi: $F(3.151) = 0.93, p = .430$). Prikaz značajnih razlika za ostale dve subskale u odnosu na obrazovni nivo roditelja dat je u Tabeli 3.

Tabela 3

Razlike za KM i EP u odnosu na obrazovni nivo roditelja

		Obrazovanje majke		Obrazovanje oca	
		AS	SD	AS	SD
Karijerno modelovanje	Bez škole ^a	2.53	1.33	2.38	0.99
	Osn. škola ^b	2.69	1.31	2.63	1.38
	Sr. škola ^c	3.37	1.33	3.33	1.34
	Viša/fakultet ^d	4.11	0.76	3.74	1.04
		$F(3.151) = 6.78, p = .000$		$F(3.151) = 4.58, p = .004$	
Emocionalna podrška	Bez škole ^a	3.85	0.91	3.66	0.81
	Osn. škola ^b	3.45	0.88	3.53	0.91
	Sr. škola ^c	3.82	1.06	3.82	1.00
	Viša/fakultet ^d	4.41	0.56798	4.43	1.01
		$F(3.151) = 3.48; p = .018$		$F(3.151) = 2.79, p = .042$	

Napomena: Posthoc (Scheffé test) – statistički značajne razlike na nivou $p \leq .05$: Obrazovanje majke: KM ($p_{a-c} = .046$), ($p_{a-d} = .006$), ($p_{b-d} = .010$), EP ($p_{b-d} = .024$); Obrazovanje oca: KM ($p_{b-c} = .050$), EP ($p_{b-d} = .051$).

Posmatrajući zbirne rezultate u odnosu na razred koji učenici pohađaju utvrđena je značajna statistička razlika ($F(2.152) = 3.40, p = .036$). Najmanja percipirana podrška je kod učenika koji pohađaju prvi razred ($AS = 97.45 \pm 21.01$), zatim raste u drugom razredu ($AS = 105.16 \pm 15.31$) i najveća srednja

vrednost evidentirana je kod ispitanika završnog, trećeg razreda ($AS = 106.66 \pm 23.36$). Međutim, unutar procenjenih subskala statistički značajna razlika primetna je jedino u oblasti KM ($F(2, 152) = 6.75; p = .002$), a dodatna analiza (*Scheffé test*) potvrdila je statistički značajnu razliku između ispitanika prvog i trećeg razreda ($p = .003$).

Uzimajući u obzir da se na časovima praktične nastave učenici sa IO najintenzivnije pripremaju za obavljanje posla na budućem radnom mestu, te da u tom kontekstu ocena, kao tradicionalno sredstvo valorizacije, reflektuje radnu uspešnost, ispitana je povezanost ocene sa percipiranom roditeljskom podrškom. Na ukupnom rezultatu skale dobijena je značajna statistička razlika ($F(2,152) = 4.05; p = .019$) u korist ispitanika sa većom ocenom, a razlike na subskalama prikazane su u Tabeli 4.

Tabela 4

Razlike u odnosu na uspeh na praktičnoj nastavi

		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i> (2,152)	<i>p</i>
Instrumentalna podrška	Dobar ^a	3.76	0.67	4.44	.005
	Vrlo dobar ^b	3.77	0.85		
	Odličan ^c	3.92	0.70		
Karijerno modelovanje	Dobar ^a	2.65	1.25	1.48	.221
	Vrlo dobar ^b	3.14	1.37		
	Odličan ^c	3.21	1.36		
Verbalno ohrabrivanje	Dobar ^a	4.14	0.63	10.49	.000
	Vrlo dobar ^b	4.47	0.58		
	Odličan ^c	4.62	0.52		
Emocionalna podrška	Dobar ^a	3.53	0.92	3.04	.031
	Vrlo dobar ^b	3.71	1.08		
	Odličan ^c	3.89	0.90		

Napomena: Posthoc (Scheffé test) – statistički značajne razlike na nivou $p \leq .05$: VO ($p_{a-b} = .023$), ($p_{a-c} = .001$)

Takođe, analizirani su i rezultati u odnosu na opšti uspeh ispitanika, koji su saglasni sa dobijenim nalazima u odnosu na uspeh na praktičnoj nastavi ([IP] ($F(3,151) = 5.18, p = .002$); [KM] ($F(3,151) = .85, p = .467$); [VO] ($F(3,151) = 6.77, p = .000$) i [EP] ($F(3,151) = 6.26, p = .000$), odnosno jedino u oblasti KM nisu utvrđene značajne statističke razlike.

Upoređujući rezultate ispitanika u odnosu na grad u kome se profesionalno osposobljavaju za rad, utvrđeno je postojanje značajne statističke razlike na primenjenom instrumentu ($F(4,150) = 22.47, p = .000$). Najveće srednje vrednosti percipirane roditeljske podrške u vezi sa karijerom su kod učenika iz Novog Sada ($AS = 117.65 \pm 8.78$), zatim kod učenika iz Beograda ($AS = 103.51 \pm 11.93$) i Mladenovca ($AS = 95.59 \pm 24.11$), Vršca ($AS = 88.66 \pm 20.75$) i najmanje kod ispitanika iz Pirota ($AS = 87 \pm 20.59$).

Diskusija

Primenom Skale roditeljske podrške u razvoju karijere kod učenika sa LIO utvrđeno je da najveću podršku roditelja percipiraju u oblasti verbalnog ohrabrivanja, a najmanju u oblasti modelovanja u vezi sa karijerom. Ovakvi nalazi su donekle razumljivi jer je podsticanje ove dece uz korišćenje različitih pozitivnih komentara i pohvala utemeljeno u svaki oblik intervencije, ali i uobičajena strategija koja se primenjuje u svakodnevnom životu osoba sa IO. S druge strane, pružanje primera iskustva iz roditeljskih karijera ne može se u potpunosti primeniti kod učenika sa IO. Naime, karijerne mogućnosti učenika sa IO su znatno ograničene, ne samo njihovim sposobnostima i obrazovnim mogućnostima, već i limitiranim opcijama zapošljavanja, budući da se profesionalno osposobljavaju za uži spektar zanimanja trećeg stepena. Otuda uspeh na njihovom karijernom putu najviše zavisi od podrške porodice, odnosno od karakteristika porodičnog okruženja, poput strukture porodice, različitog obrazovnog nivoa roditelja, njihove angažovanosti, različitih očekivanja u ishodima zapošljavanja itd. (Blustein et al., 2016; Dell'Armo & Tassé, 2019; Mazzotti et al., 2016; Papay & Bambara, 2014; Sanderson & Bumble, 2022; Southward & Kyzar 2017).

Naše istraživanje potvrđuje značaj tipa porodičnog okruženja za percipiranu karijernu podršku. Ispitanici koji žive u potpunim porodicama, tj. sa oba roditelja, percipiraju viši nivo podrške, i to ponajviše u oblasti verbalnog ohrabrivanja, što je saglasno i sa istraživanjima iz drugih sredina (Kelley & Prohn, 2019; Viola & Daniel, 2017), kao i sa nalazima dobijenim ispitivanjem gluvih i nagluvih učenika (Michael et al., 2013). S druge strane, najmanje vrednosti detektovane su u oblasti karijernog modelovanja, i to kod onih ispitanika koji žive u hraniteljskim porodicama. Rezultati ukazuju na to da ovi učenici smatraju da im odrasle osobe svojim primerom ne jačaju želju da se bave određenim zanimanjem. Potencijalna objašnjenja ovog nalaza mogla bi se razmatrati sa nekoliko aspekata. Između ostalog, to može biti uzrokovano nedostatkom interesovanja staratelja, zatim malom značaju koji se pripisuje obrazovanju mladih sa IO ili čak potencijalnim nedostatkom roditeljskih kompetencija, što bi moglo da bude predmet narednih istraživanja. Iz drugog ugla, dobijeni nalaz nije neočekivan za našu sredinu jer je u jednom ranijem istraživanju utvrđeno da odrasle osobe sa IO koje žive u hraniteljskim porodicama nisu u dovoljnoj meri podsticane od članova porodice u traženju posla, što autori objašnjavaju mogućom bojaznošću staratelja da ne izgube pravo na određene vrste finansijske i socijalne pomoći ukoliko se osobe sa IO zaposle (Milanović-Dobrota i sar., 2021).

Roditelji sa višim nivoom obrazovanja veruju da je uspeh ukorenjen u sposobnosti da se kontrolišu spoljašnje okolnosti, pa su takvi roditelji obično i više uključeni u obrazovanje svoje dece i više cene ulogu obrazovanja, kroz sopstveno profesionalno ponašanje daju uzore ili modeliraju samoopredeljenje

tokom svakodnevnih kućnih aktivnosti i slično, što zauzvrat podstiče obrazovne i profesionalne aspiracije njihove dece (Cemalcilar et al., 2018; Kay et al., 2017). Zbog toga i ne iznenađuje da je u našem istraživanju nivo obrazovanja roditelja značajan za oblasti karijernog modelovanja i emocionalne podrške. Učenici koji percipiraju veću podršku svojih roditelja u ovim subskalama su oni ispitanici čiji roditelji imaju viši nivo obrazovanja, dok ona opada kako je nivo obrazovanja roditelja niži. Pojedini autori smatraju da nizak obrazovni nivo roditelja negativno utiče na karijerni razvoj ove dece, jer svojim primerom ne podstiču aspiracije dece (Mathatha & Chitondo, 2021), kao i da je povezan sa ekonomskim teškoćama i suočavanjem s većim životnim stresorima (Neckerman et al., 2016). Međutim, kako se navodi u jednoj preglednoj studiji, istraživanja koja su ispitivala uticaj nivoa obrazovanja roditelja na zapošljavanje osoba sa IO su nedosledna, jer pored navođenja da visok nivo obrazovanja može uticati pozitivno, u pojedinim studijama je utvrđeno i da nema značajan efekat (Park & Park, 2019). Obrazovaniji roditelji imaju visoka obrazovna očekivanja, što ih zauzvrat navodi na razgovore sa decom o životnim ciljevima i koracima do njih, te kroz sopstveno ponašanje utiču na dečije veštine, vrednosti i motivaciju, podstičući ih da istraju na karijernom putu (Viola & Daniel, 2019). Ipak, važno je da takvi roditelji pronađu balans u očekivanjima kako ne bi frustrirali decu i negativno uticali na dalji razvoj karijere (Tziner et al., 2012). Podaci iz jednog ranijeg istraživanja govore da je od 52 učenika sa IO, čak 94% izjavilo da je na izbor njihovog zanimanja uticala porodica, tj. roditelji, a da je njihovo mišljenje zanemareno (Margaritoui et al., 2011). Stoga je važno da škole budu upoznate sa porodičnim odnosima, imaju dobru saradnju i partnerski odnos sa roditeljima, kao i da, sem fokusa na akademski uspeh učenika sa IO, pomognu roditeljima da realno sagledaju karijerne mogućnosti svoje dece i eventualno prilagode svoja očekivanja kako bi im pružili adekvatnu podršku.

S obzirom na to da u našoj zemlji ne postoji formalno sekundarno tranziciono planiranje, roditelji su jedini oslonac u ovom izazovnom periodu. Međutim, čak i u zemljama u kojima se aktivno sprovodi tranziciono planiranje, obimna istraživanja govore upravo o problemima saradnje roditelja i škola (Mazzotti et al., 2021). Mnogi autori navode da su roditelji učenika sa ometenošću često pasivni ili nezadovoljni saradnjom koju imaju sa školom (Francis et al., 2018; Landmark et al., 2013; Martinez et al., 2012), te da moraju biti aktivniji u participaciji (Landmark & Zhang, 2013; Trainor et al., 2016; Zeng et al., 2022). Primećeno je da roditeljska participacija i saradnja sa školom jenjavaju sa starošću učenika (Hirano & Rowe, 2016), što roditelji objašnjavaju nagomilanim stresom, ograničenim sredstvima, nedostatkom kulturnog kapitala, niskom samoefikasnošću i slično, što ih donekle sprečava da budu angažovani i više uključeni (Hirano et al., 2018). U literaturi o sekundarnom tranzicionom planiranju navodi se povoljan socioekonomski status kao jedan

od prediktora uspeha nakon završetka obrazovanja (Mazzotti et al., 2021), ali se, za razliku od ostalih tipova ometenosti, mladi sa IO suočavaju sa najviše ekonomskih teškoća a, nažalost, malo je poznata uloga siromaštva i ekonomskih teškoća u odlukama koje porodice dece sa IO donose, kao i u podršci koja im je potrebna nakon izlaska deteta iz škole (Lombardi et al., 2022). Polazeći od toga da su ovo podaci iz ekonomski jakih i stabilnih država, zbog osetljivosti pitanja u ovom radu nismo se detaljnije bavili socioekonomskim statusom porodice, odnosno porodičnim prihodima. Ipak, interesantno je da se oblast instrumentalne podrške, koja se, između ostalog, odnosi na materijalnu i finansijsku podršku, nije pokazala statistički značajnom u analizi povezanosti sa obrazovanjem roditelja, što diskretno nagoveštava da su porodice ujednačenih ekonomskih kapaciteta i/ili da su ispitanici svesni mogućnosti svojih roditelja. Ovo ostaje otvoreno pitanje za neka naredna istraživanja. Razlika u ovoj subskali postoji u odnosu na opšti uspeh i uspeh na praktičnoj nastavi. U dobijenim rezultatima primetno je da učenici sa višim ocenama na praktičnoj nastavi percipiraju veću instrumentalnu podršku roditelja, kao i više usmenog podsticaja i pružanje emocionalne podrške roditelja. Potencijalno tumačenje ovih nalaza moglo bi da se nalazi u uzajamnom reciprocitetu, odnosno da bolja ocena zadovoljava očekivanja roditelja, što ih zauzvrat motiviše da deci pružaju dodatnu praktičnu i moralnu podršku. Takođe, iz dobijenih rezultata u odnosu na razred koji učenici pohađaju evidentno je da sa približavanjem završetka profesionalnog osposobljavanja za rad, rastu i dobijene srednje vrednosti percipirane podrške roditelja, sa značajnom statističkom razlikom u okviru subskale KM. U inostranoj literaturi, kod učenika tipičnog razvoja pronađeno je da dečaci bolje reaguju na modelovanje vezano za karijeru, a devojčice na emocionalnu podršku (Alliman-Brissett et al., 2004), kao i da roditelji sa ćerkama imaju tendenciju da dublje komuniciraju, što one doživljavaju kao podršku, dok muška deca to doživljavaju kao intruzivno ponašanje roditelja (Dietrich & Kracke, 2009; Turner et al., 2003). Slični rezultati za devojčice sa ometenošću govore da takođe dobijaju veću emocionalnu podršku roditelja u odnosu na dečake, ali da im nedostaju modeli i uzori za dalji razvoj karijere (Hogansen et al., 2008). Međutim, kod naših ispitanika ne postoji značajna statistička razlika percipirane podrške roditelja u odnosu na pol ni u jednoj procenjenoj subskali primenjenog instrumenta.

Interesantno je da se u empirijskim istraživanjima uglavnom porede nalazi iz različitih zemalja, ali na osnovu rezultata koje smo dobili u odnosu na gradove u kojima se ispitanici profesionalno osposobljavaju za rad možemo zaključiti da se oni mogu razlikovati i u jednoj relativno maloj zemlji. Uvidom u dobijene podatke, najmanju podršku percipiraju ispitanici iz Pirota, a najveću učenici iz Novog Sada. Da li su u pitanju realne kulturološke razlike, ili se rezultati mogu tumačiti u okviru većih mogućnosti zapošljavanja u razvijenijim sredinama, predstavljace predmet budućeg istraživanja.

Zaključak

Uzimajući u obzir da je u našoj zemlji oblast karijernog razvoja zanemarena i da nedostaju relevantne informacije o podršci roditelja adolescentima sa IO, nadamo se da će ovaj rad motivisati istraživače u daljim nastojanjima da se te praznine popune. Na osnovu dobijenih rezultata u sprovedenom istraživanju utvrđeno je da učenici sa LIO najviše percipiraju podršku svojih roditelja u okviru verbalnog ohrabrivanja. Međutim, nalazi se značajno razlikuju u odnosu na procenjene varijable. Ispitanici koji žive u porodičnom okruženju sa oba roditelja, kao i oni čiji su roditelji obrazovaniji, izjasnili su se da uočavaju veliku podršku svojih roditelja. Visok nivo percipirane podrške roditelja u karijernom razvoju utvrđen je i kod učenika starijih razreda i onih koji postižu odličan uspeh, dok razlike u odnosu na pol ispitanika nisu pronađene.

Smatramo da dobijeni rezultati mogu privući pažnju stručnjaka iz prakse da prošire svoj fokus rada i na ostvarivanje karijernih ciljeva, a kroz unapređenje saradnje sa porodicama učenika na tom polju. Budući da je položaj osoba sa IO na tržištu rada nepovoljan i da ne postoji kontinuitet na karijernom putu, evidentna je potreba za pružanjem pomoći i podrške tokom profesionalnog osposobljavanja za rad. Mišljenja smo da je neophodno informisati roditelje o realnim karijernim mogućnostima njihove dece, uz istovremeno osnaživanje u vezi sa načinima na koji mogu doprineti njihovom karijernom uspehu. S druge strane, treba imati u vidu da je istraživanje sprovedeno u školama za učenike sa smetnjama u razvoju, a da bi sledeće studije trebalo da uključe i učenike koji se profesionalno osposobljavaju za rad u redovnim školama. Naime, podaci iz inostrane literature prikazuju da učenici sa IO koji se školuju u redovnom sistemu obrazovanja mogu doživljavati stigmatu i diskriminaciju od strane nastavnika (Shifrer, 2016), zbog čega roditelji prijavljuju zabrinutost u vezi sa svojim kapacitetima da ponude podršku detetu (Russell, 2003). Uzimajući u obzir nedavne rezultate istraživanja iz naše zemlje po pitanju stavova prosvetnih radnika prema inkluziji, koji uglavnom izveštavaju o negativnim ili neodlučnim stavovima prema učenicima sa smetnjama u razvoju (Jablan i sar., 2020; Japundža-Milisavljević i sar., 2022; Milošević i Maksimović, 2022), što roditeljima dodatno može predstavljati opterećenje, otvara se nova vrsta strepnje u pogledu njihovog pružanja podrške učenicima sa IO.

Dublja i šira istraživanja iz ove oblasti mogu biti usmerena na nekoliko aspekata. Osim većeg obuhvata ispitanika sa IO, preporučujemo i upoređivanje percepcije roditeljske podrške sa srednjoškolicima koji imaju druge tipove razvojnih smetnji, kao i komparativne prikaze o percipiranoj podršci u vezi sa karijerom iz ugla roditelja i stručnjaka. Naredna istraživanja trebalo bi detaljnije da istraže porodične odnose, stil roditeljstva, porodične obrasce socijalne i radne inkluzije osoba sa IO, uz dodatna razmatranja odnosa povezanosti roditelja sa učenicima, kao i percepcije roditelja o njihovoj ulozi u karijernom razvoju dece sa IO. Takođe, budućim istraživačima predlažemo primenu

drugih metodologija (npr. kvalitativne studije intervjuja ili longitudinalne studije koje bi pratile modeliranje trajektorija promena u ovoj oblasti), a u cilju dobijanja detaljnijih informacija o podršci roditelja i jasnijeg profilisanja budućih intervencija u oblasti karijernog vođenja i savetovanja.

Literatura

- Alliman-Brissett, A. E., Turner, S. L., & Skovholt, T. M. (2004). Parent support and African American adolescents' career self-efficacy. *Professional School Counseling*, 124-132.
- Ankeny, E. M., Wilkins, J., & Spain, J. (2009). Mothers' experiences of transition planning for their children with disabilities. *Teaching Exceptional Children*, 41(6), 28-36. <https://doi.org/10.1177/004005990904100604>
- Athanasou, J. A. (2015). Living, working and earning for people with disabilities in Australia. *Australian Journal of Career Development*, 24(3), 178-183. <https://doi.org/10.1177/1038416215594632>
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191-215. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Berkell, D. E. (1987). Career development for youth with autism. *Journal of Career Development*, 13(4), 14-20. <https://doi.org/10.1007/BF01354705>
- Blustein, C. L., Carter, E. W., & McMillan, E. D. (2016). The voices of parents: Post-high school expectations, priorities, and concerns for children with intellectual and developmental disabilities. *The Journal of Special Education*, 50(3), 164-177. <https://doi.org/10.1177/0022466916641381>
- Cemalcilar, Z., Secinti, E., & Sumer, N. (2018). Intergenerational transmission of work values: A meta-analytic review. *Journal of Youth and Adolescence*, 47(8), 1559-1579. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0858-x>
- Dell'Armo, K. A., & Tassé, M. J. (2019). The role of adaptive behavior and parent expectations in predicting post-school outcomes for young adults with intellectual disability. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 49(4), 1638-1651. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3857-6>
- Dietrich, J., & Kracke, B. (2009). Career-specific parental behaviors in adolescents' development. *Journal of vocational behavior*, 75(2), 109-119. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.03.005>
- Dietrich, J., & Salmela-Aro, K. (2013). Parental involvement and adolescents' career goal pursuit during the post-school transition. *Journal of Adolescence*, 36(1), 121-128. <https://doi.org/10.1016/j.jadolescence.2012.10.009>
- Fouad, N. A., Cotter, E. W., Fitzpatrick, M. E., Kantamneni, N., Carter, L., & Bernfeld, S. (2010). Development and validation of the family influence scale. *Journal of Career Assessment*, 18(3), 276-291. <https://doi.org/10.1177/1069072710364793>
- Francis, G. L., Stride, A., & Reed, S. (2018). Transition strategies and recommendations: perspectives of parents of young adults with disabilities. *British Journal of Special Education*, 45(3), 277-301. <https://doi.org/10.1111/1467-8578.12232>
- Gagnon, É., Ratelle, C. F., Guay, F., & Duchesne, S. (2019). Developmental trajectories of vocational exploration from adolescence to early adulthood: The role of parental need supporting behaviors. *Journal of Vocational Behavior*, 115(2), 103338. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2019.103338>

- Ginevra, M. C., Nota, L., & Ferrari, L. (2015). Parental support in adolescents' career development: Parents' and children's perceptions. *The Career Development Quarterly*, 63(1), 2-15. <https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2015.00091.x>
- Hirano, K. A., & Rowe, D. A. (2016). A conceptual model for parent involvement in secondary special education. *Journal of Disability Policy Studies*, 27(1), 43-53. <https://doi.org/10.1177/1044207315583901>
- Hirano, K. A., Rowe, D., Lindstrom, L., & Chan, P. (2018). Systemic barriers to family involvement in transition planning for youth with disabilities: A qualitative metasynthesis. *Journal of Child and Family Studies*, 27(11), 3440-3456. <https://doi.org/10.1007/s10826-018-1189-y>
- Hlad'o P., & Ježek S. (2018). Measurement of career-specific parental behaviors perceived by Czech adolescents. *Studia Paedagogica*, 23(2), 101-135. <https://doi.org/10.5817/SP2018-2-7>
- Hogansen, J. M., Powers, K., Geenen, S., Gil-Kashiwabara, E., & Powers, L. (2008). Transition goals and experiences of females with disabilities: Youth, parents, and professionals. *Exceptional Children*, 74(2), 215-234. <https://doi.org/10.1177/001440290807400205>
- Jablan, B., Lončar, N., Stanimirov, K., i Anđelković, M. (2020). Stavovi nastavnika seoskih i gradskih osnovnih škola prema inkluziji. U M. Orel, J. Brala-Mudrovčić & J. Miletić (Ur.), *Izzivi in nove priložnosti poučevanja na daljavo* (639-649). EDUvision, Stanislav Jurjevčič s.p. http://www.eduvision.si/Content/Docs/Zbornik%20prispevkov%20EDUvision_2020.pdf
- Japundža-Milislavljević, M. M., Đurić-Zdravković, A. A., & Milanović-Dobrota, B. Z. (2022). Educators' attitudes towards inclusive education. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21(1), 15-30. <https://doi.org/10.5937/specedreh21-34279>
- Kay, J. S., Shane, J., & Heckhausen, J. (2017). Youth's causal beliefs about success: Socioeconomic differences and prediction of early career development. *Journal of Youth and Adolescence*, 46(10), 2169-2180. <https://doi.org/10.1007/s10964-017-0708-2>
- Kaya, C. (2018). Demographic variables, vocational rehabilitation services, and employment outcomes for transition-age youth with intellectual disabilities. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 15(3), 226-236. <https://doi.org/10.1111/jppi.12249>
- Kelley, K. R., & Prohn, S. M. (2019). Postsecondary and employment expectations of families and students with intellectual disability. *Journal of Inclusive Postsecondary Education*, 1(1). <https://doi.org/10.13021/jipe.2019.2455>
- Kim, A. R., Lee, J. H., & Choi, B. Y. (2010). A five-year longitudinal study on development of career maturity in middle and high school students: Focused on gender, parental attachment, and peer attachment. *Korean Journal of Counseling and Psychotherapy*, 22(3), 843-862.
- Landmark, L. J., & Zhang, D. (2013). Compliance and practices in transition planning: A review of individualized education program documents. *Remedial and Special Education*, 34(2), 113-125. <https://doi.org/10.1177/0741932511431831>
- Landmark, L. J., Roberts, E. L., & Zhang, D. (2013). Educators' beliefs and practices about parent involvement in transition planning. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 36(2), 114-123. <https://doi.org/10.1177/2165143412463047>
- Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of vocational behavior*, 45(1), 79-122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>

- Liu, J. I., & McMahon, M. (2016). Child career development in family contexts. In *Career exploration and development in childhood* (pp. 115-127). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315683362>
- Lombardi, A. R., Wu, R., Loken, E., Rifenshark, G. G., Challenger, C., Taconet, A., Langdon, S., & Shogren, K. (2022). Revisiting Economic Hardship in a National Sample of Adolescents With and Without Disabilities: A Conceptual Replication. *Exceptional Children, 0*(0). <https://doi.org/10.1177/00144029221141044>
- Manzanera-Román, S., & Durán Valera, J. A. (2019). The influence of educative aspects on entrepreneurship of disabled people in Spain. *Suma de Negocios, 10*(SPE22), 35-41. <https://doi.org/10.14349/sumneg/2019.v10.n22.a5>
- Margaritoiu, A., Eftimie, S., & Enache, R. (2011). Some Issues Concerning Career Counselling for Adolescents with Disabilities. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 12*, 107-116. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.02.014>
- Martinez, D. C., Conroy, J. W., & Cerreto, M. C. (2012). Parent involvement in the transition process of children with intellectual disabilities: The influence of inclusion on parent desires and expectations for postsecondary education. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities, 9*(4), 279-288. <https://doi.org/10.1111/jppi.12000>
- Mathatha, V., & Chitondo, L. (2021). Role of Parental Factors in the Career Development of Children with Mild Intellectual Disabilities in Three Selected Skills Training Centres in Zambia. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education, 8*(8), 164-175. <https://doi.org/10.20431/2349-0381.0808016>
- Mazzotti, V. L., Rowe, D. A., Kwiatek, S., Voggt, A., Chang, W.-H., Fowler, C. H., Poppen, M., Sinclair, J., & Test, D. W. (2021). Secondary Transition Predictors of Postschool Success: An Update to the Research Base. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals, 44*(1), 47-64. <https://doi.org/10.1177/2165143420959793>
- Mazzotti, V. L., Rowe, D. A., Sinclair, J., Poppen, M., Woods, W. E., & Shearer, M. L. (2016). Predictors of post-school success: A systematic review of NLTS2 secondary analyses. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals, 39*(4), 196-215. <https://doi.org/10.1177/2165143415588047>
- McMahon, M., Moni, K., Cuskelly, M., Lloyd, J., & Jobling, A. (2020). Aspirations held by young adults with intellectual disabilities and their mothers. *Australian Journal of Career Development, 29*(2), 107-116. <https://doi.org/10.1177/1038416220916813>
- Michael, R., Cinamon, R. G., & Most, T. (2015). Career-related parental support of adolescents with hearing loss: Relationships with parents' expectations and occupational status. *American Annals of the Deaf, 160*(1), 60-72. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1353/aad.2015.0010>
- Michael, R., Most, T., & Cinamon, R. G. (2013). The contribution of perceived parental support to the career self-efficacy of deaf, hard-of-hearing, and hearing adolescents. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education, 18*(3), 329-343. <https://doi.org/10.1093/deafed/ent012>
- Milanović-Dobrota, B., i Radić-Šestić, M. (2017). Radna angažovanost srednjoškolarca na praktičnoj nastavi. *Nastava i vaspitanje, 66*(1), 67-82.
- Milanović-Dobrota, B., Vidojković, S., Japundža-Milislavljević, M., i Đurić-Zdravković, A. (2021). Spremnost odraslih osoba s intelektualnom ometenošću na zaposlenje. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 20*(1), 35-49. <https://doi.org/10.5937/specedreh20-30874>
- Milošević, D., & Maksimović, J. (2022). Inkluzivno obrazovanje u Republici Srbiji iz ugla nastavnika razredne i predmetne nastave – kompetencije, prednosti,

- barijere i preduslovi. *Nastava i vaspitanje*, 71(1), 7-27. <https://doi.org/10.5937/nasvas2201007M>
- Morningstar, M. E., Turnbull, A. P., & Turnbull III, H. R. (1995). What do students with disabilities tell us about the importance of family involvement in the transition from school to adult life?. *Exceptional Children*, 62(3), 249-260. <https://doi.org/10.1177/001440299606200306>
- Neckerman, K. M., Garfinkel, I., Teitler, J. O., Waldfogel, J., & Wimer, C. (2016). Beyond income poverty: Measuring disadvantage in terms of material hardship and health. *Academic pediatrics*, 16(3), S52-S59. <https://doi.org/10.1016/j.acap.2016.01.015>
- Niedbalski, J. (2020). The Trajectory of Suffering - Parents of Children with Intellectual Disability on the Future. *Polish Sociological Review*, 209(1), 95-116. <https://doi.org/10.26412/psr220.01>
- Nota, L., & Ginevra, M. C. (2014). The concepts of work, study, and leisure of parents and children. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 26(1), 107-122. <https://doi.org/10.1515/ijamh-2013-0503>
- Papay, C. K., & Bambara, L. M. (2014). Best practices in transition to adult life for youth with intellectual disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 37(3), 136-148. <https://doi.org/10.1177/2165143413486693>
- Park, J. Y., & Park, E. Y. (2021). Factors affecting the acquisition and retention of employment among individuals with intellectual disabilities. *International Journal of Developmental Disabilities*, 67(3), 188-201. <https://doi.org/10.1080/2F20473869.2019.1633166>
- Parola, A., Fusco, L., & Marcionetti, J. (2022). The parental career-related behaviors questionnaire (PCB): Psychometric properties in adolescents and young adults in the Italian context. *Current Psychology*, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-02764-1>
- Patton, W., Doherty, K., & Shield P. (2014). The extended context of career: Families negotiating education and career decisions. *Australian Journal of Career Development*, 23(2), 69-78. <https://doi.org/10.1177/1038416214522028>
- Petner-Arrey, J., Howell-Moneta, A., & Lysaght, R. (2016). Facilitating employment opportunities for adults with intellectual and developmental disability through parents and social networks. *Disability and rehabilitation*, 38(8), 789-795. <https://doi.org/10.3109/09638288.2015.1061605>
- Pravilnik o bližim uputstvima o utvrđivanju prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 74/18 (2018).
- Radić-Šestić, M., i Milanović-Dobrota, B. (2016). *Profesionalno i radno osposobljavanje osoba sa intelektualnom ometenošću*. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Rogers, M. E., Creed, P. A., & Praskova, A. (2018). Parent and adolescent perceptions of adolescent career development tasks and vocational identity. *Journal of Career Development*, 45(1), 34-49. <https://doi.org/10.1177/0894845316667483>
- Russell, F. (2003). The expectations of parents of disabled children. *British Journal of Special Education*, 30(3), 144-149. <https://doi.org/10.1111/1467-8527.00300>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Publications.
- Sanderson, K. A., & Bumble, J. L. (2022). Parent Perspectives: Understanding the Postschool Concerns of Parents of Transition-Age Youth With Disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 21651434221128490. <https://doi.org/10.1177/21651434221128490>

- Shifrer, D. (2016). Stigma and stratification limiting the math course progression of adolescents labeled with a learning disability. *Learning and Instruction, 42*, 47-57. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2015.12.001>
- Sigstad, H. M. H., & Garrels, V. (2022). Which success factors do young adults with mild intellectual disability highlight in their school-work transition?. *European Journal of Special Needs Education, 1*-15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2148600>
- Southward, J. D., & Kyzar, K. (2017). Predictors of Competitive Employment for Students with Intellectual and/or Developmental Disabilities. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities, 52*(1), 26-37. <https://www.jstor.org/stable/26420373>
- Timmons, J. C., Hall, A. C., Bose, J., Wolfe, A., & Winsor, J. (2011). Choosing employment: Factors that impact employment decisions for individuals with intellectual disability. *Intellectual and developmental disabilities, 49*(4), 285-299. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-49.4.285>
- Trainor, A. A., Morningstar, M. E., & Murray, A. (2016). Characteristics of transition planning and services for students with high-incidence disabilities. *Learning Disability Quarterly, 39*(2), 113-124. <https://doi.org/10.1177/0731948715607348>
- Turner, S. L., Alliman-Brissett, A., Lapan, R. T., Udipi, S., & Ergun, D. (2003). The career-related parent support scale. *Measurement and evaluation in counseling and development, 36*(2), 83-94. <https://doi.org/10.1080/07481756.2003.12069084>
- Tziner, A., Loberman, G., Dekel, Z., & Sharoni, G. (2012). La influencia de la relación paterno-filial en las preferencias de carrera de los jóvenes. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, 28*(2), 99-105. <https://dx.doi.org/10.5093/tr2012a8>
- Viola, M., & Daniel, N. (2017). The Role of Parental Expectations on Career Development of Youths with Intellectual Disabilities in Selected Skills Training Institutions in Zambia. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education, 4*(10), 19-30.
- Viola, M., & Daniel, N. (2019). Influence of parental occupation on career development of youths with intellectual disabilities in selected skills training institution in Zambia. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education, 6*(1), 66-74. <http://dx.doi.org/10.20431/2349-0381.0512015>
- Watson, M., Nota, L., & McMahon, M. (2015). Child career development: Present and future trends. *International Journal for Educational and Vocational Guidance, 15*(2), 95-97. <https://doi.org/10.1007/s10775-015-9308-4>
- Whiston, S. C., & Keller, B. K. (2004). The influences of the family of origin on career development: A review and analysis. *The counseling psychologist, 32*(4), 493-568. <https://doi.org/10.1177/0011000004265660>
- Wong, L. P., Chen, G., & Yuen, M. (2022). Investigating career-related teacher support for Chinese secondary school students in Hong Kong. *International Journal for Educational and Vocational Guidance, 1*-22. <https://doi.org/10.1007/s10775-022-09525-3>
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 129/21 (2021).
- Zeng, W., Ju, S., & Zhang, D. (2022). The Relationships Among Parent Involvement, Student Self-Determination, and Postsecondary Education Enrollment for Students With Learning Disabilities. *Journal of Disability Policy Studies, 0*(0). <https://doi.org/10.1177/10442073221130748>

Perception of parental support in the career development of students with intellectual disabilities

Biljana Z. Milanović Dobrota, Tatjana S. Mentus Kandić, Nataša S. Buha

University in Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Introduction. Parents are the primary source of advice, information, and mediation in children's career development. For persons with intellectual disabilities, parental support is necessary during all stages of career development, and it is especially important in the period of vocational education. *Objectives.* The main goal of the paper was to determine how students with intellectual disabilities perceived their parents' support during education for a chosen occupation, with special attention to some factors of the family and school environments. *Methodes.* The sample consisted of 155 participants with mild intellectual disability undergoing professional training in schools for students with developmental disabilities. The Career-Related Parental Support Scale was used in the research. It was designed to assess adolescent perceptions of parental support across the domains of instrumental assistance, emotional support, verbal encouragement, and career-related modeling. *Results.* In the sample as a whole, the participants perceived the greatest parental support in the domain of verbal encouragement and the least in career-related modeling. Greater support from their parents in career development was perceived by those who lived in a family environment with both parents, as well as those whose parents were more educated, compared to students of senior classes and those who achieved excellent results, while no differences were found in relation to the gender. *Conclusion.* The analysis of the obtained results indicated certain deficiencies in the field of career guidance and counseling of students with intellectual disabilities. The obtained findings point to the need to improve cooperation with students' families in this field and empower them in relation to the ways in which they can contribute to the career success of children. Also, the necessity of expanding knowledge in the field of career development for a deeper understanding of the key problems in this field was highlighted.

Keywords: parents, support, career development, students with intellectual disabilities

PRIMLJENO: 13.02.2023.

REVIDIRANO: 28.12.2023.

PRIHVAĆENO: 04.01.2024